

نماز عاشورایی: از فریضه عبادی تا ستون مقاومت

حجت الاسلام والمسلمین سید محمدهادی حسینی نژاد*

حجت الاسلام والمسلمین مهدی خجسته قناعتانی**

اشاره

در سپیده دم تاریخ اسلام، واقعه عاشورا در جایگاه حماسه ای بی نظیر، عمیق ترین مفاهیم عبادی را به بشر عرضه کرد. در این میان، نماز محوری ترین عنصر مقاومت در مکتب حسینی بود که تجلی گاه عالی ترین معارف الهی شد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع معتبر، به بررسی جایگاه نماز در سه مرحله پیش، حین و پس از واقعه عاشورا می پردازد. در بخش پیش از عاشورا، تربیت یاران بر محور نماز و مناجات تحلیل شده است و ادب عبادی حر بن یزید ریاحی برای نمونه بررسی می شود. در بخش حین واقعه، سه محور اصلی مطالعه شده است: درخواست مهلت یک شب امام برای نماز در شب عاشورا، فداکاری سعید بن عبدالله در حفاظت از نماز ظهر عاشورا. در بخش پس از واقعه، تداوم فرهنگ نماز عاشورایی در زیارت نامه ها و ارائه چند راهکار عملی برای عاشقی مورد توجه قرار گرفته است. یافته های پژوهش نشان می دهد نماز در مکتب حسینی از سطح یک تکلیف شرعی فراتر رفته و در جایگاه ستون مقاومت و میراث جاویدان نهضت عاشورا مطرح شده است. این نوشتار نتیجه می گیرد که زیارت واقعی امام حسین علیه السلام مستلزم الگوگیری از سیره عبادی ایشان در زمینه نماز است.

۱. نماز قبل از عاشورا

در بررسی حماسه جاودان کربلا، رویدادهای پیش از عاشورا اهمیتی بنیادین در شناخت روح

* سطح سه حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث: s.mohamad681012145@gmail.com

** سطح سه حوزه علمیه قم: Mkhgh1344@gmail.com

حاکم بر این نهضت الهی دارد. در این بخش از نوشتار، با تمرکز بر محوریت نماز در وقایع پیش از عاشورا، می‌کوشیم نشان دهیم چگونه این فریضه الهی، روح جاری در تمام ارکان نهضت عاشورا بوده است و چگونه می‌تواند الگویی برای پیوند عمیق با سیره عملی امام حسین (علیه السلام) در زندگی امروز ما باشد.

۱-۱. ادب حر بن یزید ریاحی

یکی از نمونه‌های بی‌نظیر ادب در تاریخ اسلام، رفتار حر بن یزید ریاحی در روبرویی با امام حسین (علیه السلام) است. این موضوع در منابع معتبر تاریخی و حدیثی با تفصیل ثبت شده است. در کتاب وقعة الطف^۱ اثر ابومخنف آمده است هنگامی که امام حسین (علیه السلام) خطاب به حر فرمودند: «تَكَلَّمْتُكَ أُمُّكَ! مَا تُرِيدُ؟» مادرت به عزایت بنشیند، چه می‌خواهی؟»، حر با حفظ ادب کامل پاسخ داد: «أَمَّا وَاللَّهِ لَوْ غَيَّرَكَ مِنَ الْعَرَبِ يَقُولُهَا لِي وَهُوَ عَلَى مِثْلِ الْحَالِ الَّتِي أَنْتَ عَلَيْهَا مَا تَرَكْتُ ذِكْرَ أُمِّهِ بِالشُّكْلِ أَنْ أَقُولَهُ كَانَتْنا مَنْ كَانَ، وَ لَكِنْ - وَاللَّهِ - مَا لِي إِلَى ذِكْرِ أُمِّكَ مِنْ سَبِيلٍ إِلَّا بِأَحْسَنِ مَا يَقْدَرُ عَلَيْهِ: به خدا سوگند، اگر غیر از تو از میان عرب‌ها [در چنین شرایطی که توفیق داری] این سخن [ناسزا] را به من می‌گفت، مادرش را به عزایش می‌نشاندم [پاسخش را می‌دادم] هر کس که بود. اما به خدا قسم، راهی برای اشاره به مادرت ندارم، مگر با بهترین عبارتی که بتوان گفت».

نمونه دیگر ادب حر در اقامه نماز ظهر است. در کتاب ارشاد^۲ شیخ مفید نقل شده است هنگامی که حر بن یزید ریاحی در منزل «ذو حُصَم» راه را بر امام حسین بست، نزدیک ظهر بود. امام قبل از نماز بین دو لشکر ایستاد، رو به سپاه حر کرد و پس از حمد و ثنای پروردگار، چنین اتمام حجت کرد: «ای مردم، من بدون دعوت شما نیامده‌ام، بلکه شما با فرستادن نامه و قاصد، اصرار کردید و مرا به کوفه دعوت نمودید و گفتید ما پیشوا نداریم، بیا تا شاید در پرتو راهنمایی‌های تو به حق راه یابیم. اکنون آمده‌ام؛ اگر به عهد خود باقی هستی، در میان شما می‌مانم، وگرنه به وطنم باز می‌گردم». پس از اتمام خطبه، امام به حجاج بن مسروق فرمود: «أَذِّنْ رَحِمَكَ اللَّهُ! ... حَتَّى نُصَلِّيَ: اذان بگو، خداوند تو را رحمت کند، ... تا نماز بگذاریم. حجاج

۱. لوط بن یحیی ابومخنف، وقعة الطف، ص ۱۷۱.

۲. محمد بن محمد مفید، ارشاد، ج ۲، ص ۷۹.

برخاست و اذان گفت». آن‌گاه امام علیه السلام به حرّ بن یزید خطاب کرد: «يَا بَنَ يَزِيدَ! أَتَرِيدُ أَنْ تُصَلِّيَ بِأَصْحَابِكَ وَ أُصَلِّيَ بِأَصْحَابِي؟: آیا تو قصد داری با یاران خویش نماز بگذاری و من نیز با یاران خود نماز بگذارم؟» حر در این لحظه حساس، با ادبی آمیخته به ایمان پاسخ داد: «نُصَلِّي بِصَلَاتِكَ: نه، شما نماز بخوان و ما پشت سر شما نماز می‌خوانیم». هر دو سپاه به امام حسین علیه السلام اقتدا کردند و نماز ظهر را خواندند. این انتخاب حر، نقطه عطفی در سرنوشت او بود و شاید همین نماز سبب عاقبت به‌خیری او شد.

فرمانده بودی آمدی سرباز دین باشی   دُرّ باشی و حرّ باشی و مرد آفرین باشی
از حضرت زهرا شفاعت را طلب داری   باید بگویم هرچه داری از ادب داری
چون در حقیقت حضرت زهرا نگاهت کرد   با یک نظر فرمانده کل سپاهت کرد

در زیارت «ناحیه مقدسه» سلام ویژه‌ای خطاب به حر بن یزید ریاحی آمده است: «السَّلَامُ عَلَى الْحَرِّ بْنِ يَزِيدَ الرَّيَّاحِيِّ».^۱ هرچند این زیارت به‌اختصار بیان شده است، همین سلام ساده بیان‌کننده جایگاه ویژه حر به عنوان نمادی از توبه و بازگشت به حق است. منابع تاریخی مانند ارشاد شیخ مفید و مقتل ابومخنف به‌خوبی نشان می‌دهند که چگونه ادب عمیق حر و انتخاب آگاهانه او برای پیوستن به امام حسین علیه السلام، تحولی شگرف در سرنوشت او ایجاد کرد. این نمونه گویا نشان می‌دهد که چگونه متون دینی و تاریخی مکمل یکدیگر هستند و با هم تصویر کاملی از وقایع عاشورا ارائه می‌دهند.

۲-۱. شب عاشورا: درخواست مهلت طلایی برای عبادت (آماده‌سازی روحی پیش از نبرد)

در سپیده‌دم تاریخ عاشورا، هنگامی که تیغ‌های خونخواهانه دشمن برق می‌زد، امام حسین علیه السلام با درخواست مهلتی برای یک شب، جهانی را به تماشای عظمت نماز نشانده. این طلب فرصت نه از سر ترس که از ژرفای عشقی الهی بود؛ عشقی که نماز را برترین میثاق با معبود می‌دانست. حضرت در آستانه شهادت، با این اقدام به امت آموخت که «نماز ستون دین است»؛ حتی اگر در سایه نیزه‌ها و در میدان جنگ باشد. تحلیل این مهلت طلایی، پرده از حقیقتی برمی‌دارد که نماز در مکتب حسینی، تنها تکلیفی شرعی نیست، بلکه نفس زندگی و روح مقاومت است. در ادامه با بررسی این روایت تاریخی، جایگاه نماز به عنوان محوری‌ترین عنصر در سیره امام حسین علیه السلام

۱. ابوعبدالله محمد بن جعفر ابن مشهدی، المزار الکبیر، ص ۴۹۶.

و کلید فهم زیارت واقعی تبیین خواهد شد.

در روز نهم محرم، هنگامی که لشکریان عمر سعد (لعنة الله عليه) با برافراشتن گردوغبار حرکت خود را آغاز کردند، امام حسین (علیه السلام) برادرشان حضرت عباس (علیه السلام) را فرستادند تا علت این تحرکات را جویا شوند. حضرت عباس (علیه السلام) با بازگشت، پیام دشمن را چنین نقل کردند: «یا با یزید بیعت کن و یا آماده نبرد باش». امام حسین (علیه السلام) در این لحظه سرنوشت ساز با درخواستی به شدت معنوی مواجه شدند. ایشان به حضرت عباس (علیه السلام) فرمودند: «إِزْجِعْ إِلَيْهِمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تُؤَخِّرَهُمْ إِلَى عَدْوَةٍ... به سویشان بازگرد و اگر می توانی جنگ را به فردا موکول کن». این درخواست نه از سر ترس که از عمق عشق به عبادت بود.

امام (علیه السلام) دلیل این درخواست را چنین بیان فرمودند: «لَعَلَّنَا نُصَلِّيَ لِرَبَّنَا اللَّيْلَةَ وَنَدْعُوهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ...^۱ شاید امشب برای پروردگارمان نماز بخوانیم، دعا کنیم و استغفار نماییم... خدا می داند من همواره نماز، تلاوت قرآن، دعا و استغفار را دوست داشته ام». این بیان گویای آن است که برای امام حسین (علیه السلام)، نماز و مناجات حتی در سخت ترین شرایط زندگی، اولویت مطلق داشت.

این واقعه چند درس اساسی به ما می آموزد:

(الف) نماز ستون دین است و باید در هر شرایطی برپا شود.

(ب) زیارت واقعی امام حسین (علیه السلام) مستلزم پیروی از سیره عبادی ایشان است.

(ج) عبادت و مناجات، سلاح مؤمن در برابر تمامی مشکلات است.

(د) شب عاشورا درسی فراموش نشدنی از عشق به نماز و عبادت است. امام (علیه السلام) به ما آموختند که حتی در سخت ترین لحظات زندگی، باید به نماز و دعا چنگ زد. این همان راهی است که ما را به حقیقت زیارت نزدیک می کند و زندگی ما را با سیره حسینی هماهنگ می سازد.

۲. نماز در روز عاشورا

در طلوع خونین روز عاشورا، هنگامی که آسمان از نعره های سپاه ظلم تاریک شده بود، نماز ظهر به مثابه خورشیدی تابان در دل تاریکی ها درخشید. امام حسین (علیه السلام) در اوج محاصره نظامی و زیر باران تیرهای دشمن، با برپایی نماز جماعت، جهانیان را به تماشای عالی ترین درس «حی علی خیر العمل» نشان داد. این نماز تنها یک فریضه عبادی نبود، بلکه بیانیه ای انقلابی بود که حرمت

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۴، ص ۳۹۲.

عبادت را حتی در سایه شمشیرها اثبات می‌کرد. یاران فداکاری چون سعید بن عبدالله حنفی و عمرو بن قرظنه انصاری با سپردن جان خویش، از این نماز حماسه‌ای جاویدان ساختند؛ حماسه‌ای که زیارت «ناحیه مقدسه» با سلام‌های ویژه آن را برای همیشه در تاریخ ثبت کرد. این بخش از نوشتار، با تحلیل این واقعه بی‌نظیر، در پی پاسخ به این پرسش است: چگونه نماز در سخت‌ترین لحظات، به سلاحی نفوذناپذیر در مکتب حسینی تبدیل شد؟

این دو شهید گرانقدر همانند دیگر یاران امام حسین (علیه السلام) به درجه رستگاری نایل آمدند؛ اما ویژگی ممتاز آنان این بود که در هنگام اقامه نماز ظهر عاشورا، خود را سپر وجود مقدس امام (علیه السلام) کردند.^۱ سعید بن عبدالله حنفی که به «شهید نماز» ملقب شد،^۲ در پایان نماز به شهادت رسید. نقل کرده‌اند زمانی که سعید به زمین افتاد و در حال جان‌دادن بود، این دعا را می‌خواند: «خدایا، همان‌گونه که قوم عاد و ثمود را لعنت کردی، اینان «سپاه کوفه» را مورد لعن خویش قرار ده. خدایا، سلام و درود مرا به پیامبرت برسان و درد ورنجی را که بر اثر زخم‌های بدنم تحمل نمودم، به آن حضرت ابلاغ فرما؛ زیرا من در یاری پیامبرت خواستار دستیابی به پاداش توام».^۳ سپس رو به امام (علیه السلام) عرض کرد: ای فرزند رسول خدا، آیا به پیمانم عمل کردم؟ امام (علیه السلام) فرمود: «آری، تو پیشاپیش من به بهشت خواهی رفت».^۴

این واقعه نشان می‌دهد امام حسین (علیه السلام) با وجود تمام خطرهای، نه تنها نماز را ترک نکردند، بلکه یار وفادار خود را نیز فدای حفظ حرمت نماز نمودند. این درس بزرگی برای ماست که امام معصوم (علیه السلام) تا این حد برای نماز ارزش قائل بود؛ اما ما در زندگی روزمره خود چه جایگاهی برای نماز قائل هستیم؟ آیا همان‌گونه که امام (علیه السلام) و یارانش جان خود را فدای نماز کردند، ما نیز حاضریم لذت‌های زودگذر دنیوی را فدای اقامه نماز اول وقت کنیم؟ این پرسش را هر شیعه علاقه‌مند به امام حسین (علیه السلام) باید از خود بپرسد.

۳. نماز بعد از عاشورا

در سپیدهدم تاریخ تشیع، عاشورا نقطه عطفی شد که نه با شهادت که با زنده ماندن معناها به

۱. علی بن موسی سید بن طاووس، اللهوف علی قتلی الطفوف، ص ۱۱۱.

۲. جواد محدثی، فرهنگ عاشورا، ص ۲۶۳.

۳. علی بن موسی سید بن طاووس، اللهوف علی قتلی الطفوف، ص ۱۱۱.

۴. محمد بن طاهر سماوی، ابصار العین فی انصار الحسین ۷، ص ۱۸۹.

حیات خود ادامه داد. این بخش از نوشتار به بررسی دو جریان حیات‌بخش پس از عاشورا می‌پردازد: زیارت به مثابه تجدید میثاق با آرمان‌های حسینی و نماز در جایگاه تداوم حرکت عاشورایی در زندگی فردی. در این مسیر با چالشی بنیادین مواجهیم: شکاف عمیق میان ظاهر و باطن عبادت. همان‌گونه که زیارت مرقده مطهر سیدالشهدا علیه السلام می‌تواند از سطحی گذرا تا اوجی عرفانی متغیر باشد، نماز نیز از تکلیفی روزمره تا معراج مؤمن در نوسان است. این بخش با نگاهی تحلیلی در پی کشف پیوند ناگسستگی میان زیارت آگاهانه و نماز عاشقانه در مکتب حسینی است؛ پیوندی که امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام با تعابیر ژرف خود بر آن مهر تأیید زده‌اند. پرسش محوری این است: چگونه می‌توان از قالب‌های ظاهری عبادی به عمق معارف حسینی دست یافت تا زیارت و نماز ما نیز چون نماز ظهر عاشورا، تجلی‌گاه عشق به معبود شود؟

۳-۱. زیارت به مثابه تداوم راه

شناخت انسان درباره مفاهیم متعالی مانند ذات الهی، حقیقت دنیا و آخرت و بسیاری از حقایق غیبی در سطحی محدود و ناقص قرار دارد. این محدودیت شناختی گاه موجب فاصله‌گرفتن از اعمال عبادی یا کاهش اهتمام به آنها می‌شود. نمونه بارز این مسئله را می‌توان در زیارت مرقده مطهر اباعبدالله الحسین علیه السلام مشاهده کرد. با وجود توصیفات گسترده درباره ثواب‌های بی‌پایان این زیارت، درک عمیق جایگاه واقعی آن برای بسیاری از افراد دست‌نیافتنی باقی می‌ماند. امام باقر علیه السلام در بیانی ژرف به این ناآگاهی اشاره فرموده‌اند: «اگر مردم از فضیلت‌های نهفته در زیارت قبر حسین علیه السلام آگاه می‌شدند، از شدت اشتیاق جان می‌سپردند و حسرت بر دلشان می‌ماند».^۱ در روایتی دیگر تأکید شده است که اگر زائران از آثار شادی‌بخش زیارت بر پیامبر صلی الله علیه و آله، امیرالمؤمنین علیه السلام، فاطمه زهرا علیه السلام و دیگر ائمه اطهار علیهم السلام و نیز برکات دنیوی و اخروی و ذخایر الهی ناشی از آن مطلع می‌شدند، آرزو می‌کردند کربلا را محل سکونت دائمی خویش قرار دهند.^۲

این اصل در مورد فریضه نماز نیز صادق است. امام صادق علیه السلام در تشریح عظمت نماز بیان می‌فرمایند: «هنگامی که انسان به نماز می‌ایستد، رحمت خداوند از آسمان بر او نازل می‌شود و

۱. جعفر بن محمد ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۴۳.

۲. همان، ص ۲۹۷.

فرشتگان گرداگردش را احاطه می‌کنند. فرشته‌ای ندا می‌دهد اگر این نمازگزار ارزش نماز را می‌دانت، هرگز از آن روی بر نمی‌گرداند.^۱ این بیانات گویای آن است که معرفت ناکافی به حقیقت نماز و آثار وجودی آن، سبب غفلت از جایگاه رفیع این عبادت می‌شود. اگر انسان به عمق معنویت نهفته در نماز و پیوند آن با عالم ملکوت آگاهی می‌یافت، همانند سیدالشهدا (علیه السلام) که در اوج مصایب عاشقانه به نماز می‌ایستاد و در تقویت ارتباط با معبود خویش می‌کوشید. این ناآگاهی به اسرار اعمال عبادی، ضرورت بازاندیشی در شیوه‌های انتقال مفاهیم دینی و تعمیق باورهای معنوی را نمایان می‌کند.

۲-۳. راهکارهای عاشقی نماز

در سپیده‌دم نهم محرم، هنگامی که امام حسین (علیه السلام) از دشمن مهلتی برای یک شب طلبیدند، درس جاودانه‌ای در عشق به عبادت به بشر آموختند. آن حضرت با بیان «فَهُوَ يَعْلَمُ أَنِّي كُنْتُ أُحِبُّ الصَّلَاةَ لَهُ» پرده از راز عاشقی خود برداشتند؛ عشقی که نماز را نه تکلیفی عبادی که والهانه‌ترین لحظات زندگی می‌دانست. اما چرا ما که پیرو این مکتبیم، از این عشق بی‌بهره‌ایم؟ در ادامه با بررسی راهکارهای عملی از سیره اهل بیت (علیهم السلام)، مسیر عاشق نماز شدن را ترسیم خواهیم کرد. امام صادق (علیه السلام) به ما می‌آموزند که چگونه در هنگام نماز، تمام وجود را به عظمت پروردگار معطوف کنیم و امام سجاده (علیه السلام) در «مناجات مطیعین» شیوه طلب لذت عبادت را نشان می‌دهند. زیارت واقعی امام حسین (علیه السلام) زمانی محقق می‌شود که نماز ما نیز چون نماز ایشان، از عمق جان و با تمام وجود اقامه شود.

۴. راهکارهای عملی برای رسیدن به عبادت عاشقانه

الف) درخواست درک لذت مناجات از خداوند: امام سجاده (علیه السلام) در «مناجات المطیعین» می‌فرماید: «اللَّهُمَّ احْمِلْنَا فِي سُفْنِ نَجَاتِكَ، وَ مَتَّعْنَا بِلَذِيذِ مُنَاجَاتِكَ، وَ أَوْرِدْنَا حِيَاضَ حُبِّكَ، وَ أَزِقْنَا خِلَافَةَ وَدِّكَ وَ قُرْبِكَ: بار خدایا، ما را در کشتی‌های نجات خود بنشان و از لذت مناجات بهره‌مند گردان و بر آبگیرهای محبت وارد گردان و شیرینی دوستی و قرب خود را به ما بچشان».

ب) حضور قلب در هنگام وضو و نماز: همان‌گونه که اهل بیت (علیهم السلام) هنگام وضو و نماز دچار لرزش و تغییر رنگ می‌شدند، ما نیز باید در تمام حالات به‌ویژه وقتی که برای نماز وضو می‌گیریم و نیز هنگام اقامه نماز به یاد خدا باشیم.

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۲۶۵.

ج) ارتقای بینش و بصیرت: مشکل اساسی ما این است که غرق در دنیا شده‌ایم و از طرفی معرفت ما به خداوند تبارک بسیار ناچیز است؛ پس باید دنیا را بشناسیم و پشت سر بگذاریم و معرفت و شناخت مان به خداوند متعال را روز به روز بیشتر کنیم و به فکر سفر آخرت باشیم. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِذَا اسْتَقْبَلْتَ الْقَبْلَةَ فَأَيُّسَ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا وَالْخَلْقِ وَمَا هُمْ فِيهِ وَفَرَّغْ قَلْبَكَ عَنْ كُلِّ شَاغِلٍ يَشْغَلُكَ عَنِ اللَّهِ تَعَالَى وَعَايِنِ بِسِرِّكَ عَظَمَةَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَادْكُرْ وَقُوفَكَ بَيْنَ يَدَيْهِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ^۱ هَنَگَامِي كِه رُو بَه قَبْلَه نَمُودِي، اَز دُنْيَا وَ اَنُچَه در دُنْيَا سَت، مَأْيُوس شو و طمع خود را از خلق و شئون آن قطع کن و قلبت را از هر چیزی که آن را از خدا غافل می‌سازد و به غیر خدا متوجه می‌کند، تهی ساز و عظمت خداوند را در نهان خود بیازمای و به یادآور آن روزی را که در مقابل خداوند عزوجل حاضر می‌شوی».

د) توسل به اهل بیت علیهم السلام به‌ویژه سالار شهیدان حضرت امام حسین علیه السلام.

کتاب‌نامه

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، الخصال، ج ۱، قم: [بی‌نا]، ۱۳۶۲ ش.
۲. ابن طاووس، علی بن موسی، اللهوف علی قتلی الطفوف، ترجمه: فهری، ج ۱، تهران: [بی‌نا]، ۱۳۴۸ ش.
۳. ابن قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، ج ۱، نجف اشرف: [بی‌نا]، ۱۳۵۶ ش.
۴. ابن مشهدی، محمد بن جعفر، المزار الکبیر، [بی‌جا]: [بی‌نا]، ۱۳۷۸ ش.
۵. ابومخنف کوفی، لوط بن یحیی، وقعة الطف، ج ۳، قم: [بی‌نا]، ۱۴۱۷ ق.
۶. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ج ۱، قم: [بی‌نا]، ۱۴۰۹ ق.
۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۴، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۸. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۲، بیروت: [بی‌نا]، ۱۴۰۳ ق.
۹. محدثی، جواد، فرهنگ عاشورا، قم: معروف، ۱۳۷۶ ش.
۱۰. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد، ترجمه: رسولی محلاتی، ج ۲، تهران: [بی‌نا]، [بی‌تا].
۱۱. منسوب به جعفر بن محمد، امام ششم علیه السلام، مصباح الشریعة، ج ۱، بیروت: [بی‌نا]، ۱۴۰۰ ق.

۱. منسوب به جعفر بن محمد الصادق علیه السلام، مصباح الشریعة، ص ۸۷.